

KONIÇELİ KÂZIM PAŞA

Mehmet Korkut Çeçen

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı
Doktora Öğrencisi
mkorkutc@hotmail.com

ÖZET

Koniçeli Kâzım Paşa, 19. yüzyıl Türk Edebiyatı'nda farklı özellikleriyle dikkati çeken bir şairdir. Klasik Türk şiiri geleneği içinde yetişen şair, geleneksel yapıyı çağıyla buluşturabilmiştir. Çok sayıda gazel ve kasidesi yanında, değişik nazım şekillerinde şiirleri olan Paşa, daha çok mersiye ve hicivleri ile tanınmıştır. Bu çalışmada Kâzım Paşa'nın biyografisi ile kaynaklarda bahsedilmeyen yazma eserleri tanıtılmış ve eldeki bilgilerle şairin edebî kişiliği aydınlatılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Koniçeli Kâzım Paşa, 19.Yüzyıl Türk Edebiyatı, Divan Edebiyatı, Hiciv, Mersiye

ABSTRACT

Koniçeli Kâzım Pasha is an influential poet with different features of him for 19th century Turkish Literature. The poet, grown in classical Turkish poetry tradition, is able to integrate the traditional structure with his age. Beside many ghazal and odes, Pasha who has poems in different poetic forms is well known with his elegies and satires. In this work, the biography and unmentioned manuscripts in sources are examined and the literary side of the poet is tried to be illuminated with the information in hand.

Key Words: Koniçeli Kâzım Pasha, 19th Century Turkish Literature, Divan Literature, Satire, Elegy

GİRİŞ

Koniçeli Kâzım Paşa, 19. yüzyıl Türk Edebiyatı'nın önemli simalarındandır. Divan Edebiyatı alanında şiirleriyle tanınan Paşa'nın, batı etkisinde gelişen edebî şekil ve türlerde de manzumeleri vardır. Sözü edilen döneme ilişkin tezkirelerde, biyografik ve edebî eserler ile antolojilerin birçoğunda adına rastlanan Kâzım Paşa, farklı nazım şekilleri ve türlerinde birçok şiiri olan üretken bir şairdir. Bu yönüyle, eski devirlerden kendi zamanına gelinceye dek süregelen edebî geleneği kavramış biri olarak, şiirlerinde adeta Türk şiirinin panoramasını çizer. Bütün bu sebeplerle Koniçeli Kâzım Paşa'nın hayatı ve edebî eserleri incelenmeye değerdir.

Şair hakkında Recep Demir tarafından bir yüksek lisans çalışması (*bk. Kaynaklar*) yapılmıştır. Araştırmacı, Kâzım Paşa hakkında bilgiler vermiş ve çevriyazısını yaptığı şiirleri inceleyerek şairin edebî kişiliğini ortaya çıkarmaya çalışmıştır. Bu çalışmada, Paşa'nın matbu divanı ve *Mekâlîd-i Aşk* adlı eserinin

çevriyazısı yapılmıştır. Ancak, matbu divan, Paşa'nın şiirlerinden küçük bir seçki mahiyetindedir. Çok sayıdaki diğer şiirler, yazma divan nüshalarında yer almaktadır. Özellikle, Milli Kütüphane yazmaları arasında, *Külliyât* adıyla kayıtlı (06 Mil Yz B 1015) 332 yapraklı divan nüshası, şairin farklı şekil ve türlerdeki şiirlerini içermesi bakımından önem arz etmektedir. Matbu divanda 30 gazel varken bu yazmada 342 gazel vardır. Demir'in çevriyazısını yaptığı eserlerde 15 kaside bulunmasına karşılık *Külliyât*'ta 40 kaside mevcuttur. Ayrıca, Paşa'nın kaleme aldığı *Sernüvişt-nâme-i Âcizî* adlı otobiyografik mesnevi, sözü edilen yazmada 'Sergüzeşt' başlığı altında verilmiştir. Bu nedenle Kâzım Paşa hakkında yapılacak bir monografi çalışmasında yazma divan nüshalarının hepsi incelenmelidir.

Çalışmamızda, ana hatlarıyla Kâzım Paşa'nın hayatı, eserleri ve edebî kişiliğiyle ilgili bilgiler verilmiş; tezkirelerde, biyografik ve edebî eserler ile akademik çalışmalarda yer alan Paşa ve eserlerine ilişkin bilgiler değerlendirilerek bir senteze gidilmiştir. Eldeki verilerle şairin edebî kişiliği aydınlatılmaya çalışılmıştır.

1. Hayatı:

Musa Kâzım¹ 7 Şaban 1237 / 29 Nisan 1822 tarihinde Koniçe'de doğmuştur². Aslen Arnavuttur (Mehmed Süreyya, 1996:878; İsmail Habib, 1942:92). Haremeyn muhasebeciliği ve rûzname-i sanî görevlerinde bulunan Koniçe eşrafından Hüseyin Hüsni Bey'in oğludur. Mora isyanı üzerine (İsmail Habib, 1942:92) küçük yaşta babasıyla birlikte İstanbul'a gelmiştir.

¹ Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri* adlı eserinde şairin ismini "Kâzım İbrahim Paşa" olarak vermiştir (1333:402). Ayrıca, Paşa'nın vefatından sonra *Servet* gazetesinde çıkan bir taziye yazısında (Özgül, 1988:64) isim İbrahim Kâzım Paşa olarak geçmektedir. Ancak, İbrahim ismi Kâzım Paşa'ya ait olmayıp yanlış kullanılmıştır. *Türk Ansiklopedisi*'ndeki Kâzım Paşa ile ilgili maddede –herhalde *Osmanlı Müellifleri*'ndeki bilgiyi eleştirmek için olacak- Musa Kâzım ile İbrahim isminin hiçbir münasebeti olmadığı ifade edilmiştir. Bu kullanımın yanlışlığını Tuman (2001:839) da belirtir.

² Kâzım Paşa, *Sergüzeşt* adlı mesnevisinde kendi doğumuyla ilgili bilgiler vermiştir (*Külliyât*, bk. 151b). Anılan mesnevinin *Sernüvişt-nâme-i Âcizî* adıyla müstakil bir nüshasını tespit ederek inceleyen Halûk Gökâl de, sergüzeşt-nâmelere ilişkin çalışmasında aynı şiire yer vermiştir (Gökâl, 2006:442-443).

Sene iki yüz otuz yedide
Bin yıl dahi ondan ileride
Şâban ayının yedinci rûzu
Bir yevm-i rubû' u dil-fürûzu
Yanyâ denilen livâyâ mülhak
Koniçe denen kazâda el-hak
Dünyâya gelip bu abd-i nâlân
Kehvâre-i tende kılmış efgân

Bu bilgiye dayanarak Kâzım Paşa'nın doğum günü kesin olarak tespit edilmiş olur. İsmail Habib'in, Kâzım'ın doğum tarihini "Tepedenli'nin idam edildiği sıralarda 1820'ler"olarak göstermesi (1942:92) de netleşir. Doğum tarihinin 1237 olduğunu teyit eden kaynaklar vardır (Şemseddin Sami, 1314:3811; İbrahim Necmi, 1338:128).

Beş yaşına varmadan nihâyet
Başında esip hevâ-yı gurbet³

İstanbul'a 'azm edip pederle
Terk-i vatan eyledik kederle (Gökalp, 2006:443)

Tahsili ilerleyince Divan-ı Hümayun Kaleminde, bu kaleme bağlı Mühimme Odasında
ve Maliye mektubî kaleminde memurluk yapmıştır.

Dîvân kalem[in]e oldum 'âzım
Fi'l-cümle heves ile müdâvim

...

Bir sâl kılıp devâma himmet
Tahsîl-i kitâbete 'azîmet (Gökalp, 2006:444)

Daha sonra, Asâkir-i Hâssa kitabetine geçerek İdâre-i askeriye memurluğunda bulunmuş (İbrahim Necmi, 1338:128) ve böylece askeriye sınıfına dahil olmuştur. Paşa, kalemindeki kuvvet, fikirlerindeki dirayet ve fetanet sayesinde çabuk ilerleyerek Livâ kitabetine kadar yükselmiştir (Şemseddin Sami, 1314:3811; İbrahim Necmi, 1338:128). Livâ kitabetinden sonra Alay emniyeti görevine getirilmiştir. Fatîn Efendi, bu tayinin *Hâtimetü'l-Eş'âr*'ın yayımlandığı dönemde olduğunu şöyle ifade eder: "...işbu tezkire-i acizânemizün tab'ı esnasında Alay emniyeti memuriyetine nakl ile mümtâz-ı akran u emâsîl olmuştur." (1271:346) Bundan sonra binbaşılığa kadar yükselir.

Koniçeli Kâzım Paşa kimi makam sahiplerini hicvetmiştir. 1277/1862'de yazdığı bir hicviyesinden sonra, Serasker Mütercim Rüşdü Paşa kendisinin eleştirildiğini düşünmüştür. Bunun üzerine binbaşılık rütbesi alınan Kâzım Paşa, Kıbrıs'a sürülmüştür. Recep 1279/Ocak 1863'te cezası bağışlanıp affedilmiştir, rütbesi geri verilmiştir (Ünver, 1988:166). Dönemin sadrazamı Yusuf Kâmil Paşa yirmi bin kuruş göndererek borcunu ve İstanbul'a dönüş masrafını karşılamıştır. İstanbul'a döndüğünde şükür ve minnetini arz ettiği sırada Paşa: "Erbâb-ı kemâlin bu türlü sadmelere uğraması tabî'dir. Fakat ihtiyata riayet etmek de muktezâ-yı kemâldir" tarzında nasihatte bulunur (İbnülemin, 1988:801). Uzun zaman terfi etmeden çalışan Musa Kâzım, 1292/1875-76'da Karadağ'da iken, Hüseyin Avni Paşa'nın üçüncü kere seraskerliğe getirilişini vesile bilerek, rütbesinin yükseltilmesini ister. Bu isteği yerine getirmeyen Avni Paşa, bilakis olumsuz tavır takınır. Maruz kaldığı muameleden canı sıkılan Kâzım Paşa, Mehmed Zeki Pakalın tarafından rivayet edilen şu çok ağır kıt'ayı yazar: (Özgül, 1988: 59-60)

Bre deyyûs-ı felek sende hamiyet bu mudur
Fukarâ sâhib-i mihmâna riâyet bu mudur
Çizmeden bozma katır maskara maymun kerata
A kılıksız pezevenk şaire hürmet bu mudur

1293/1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Dördüncü Ordu Erkân-ı Harbiye reisliğinde bulunan Paşa, Karadağ bozgununda suçlu görülerek muhakeme edildiye de

³ Bu beytin başka bir varyantı da "Beş yaşında olmadan resîde / Oldu dil ü cân sitem-keşide" (*Külliyât*, 154b) şeklindedir. Bu farklılık, *Sernüvişt-nâme-i Âcizi*'nin başka nüshalarının varlığını gösterir.

ceza almamıştır (Özgül, 1988:62)⁴. Bu bozguna Yarbay Musa Kâzım, kahramanca savaşırken yaralanarak alayı binbaşısına devretmek zorunda kalır. Kâzım Paşa, başarısız bir asker değildir, zaten suçlu görülmediğini üstleri açıklamıştır. Zamanla ferikliğe kadar yükselmiş, Bâb-ı Seraskerî Muhasebât Dairesi'nde uzun süre hizmette bulunmuş ve bu daireye önce reis-i sâni, sonra da reis (Özgül, 1988:62-63) olmuştur. Bir ara Masârifât Nezâreti vekaletinde bulunmuştur. Bu sırada, para isteyenlerin hepsine olumlu cevap vermiş; baş veznedarın bu durumu şikayet etmesi üzerine görevinden alınmıştır (İbnülemin, 1988:801-802). Rumî 1300 (yılının başlarında) / 1884'te Bingazi'ye vali olarak tayin olunur (Özgül, 1988:63).⁵

Divan-ı Harb-i Daimî üyeliğinde iken 17 Ramazan 1307/7 Mayıs 1890'da⁶ Üsküdar'da Açıktürbe Mahallesi'ndeki evinde vefat edip yine Üsküdar'da Aziz Mahmud Hüdayî dergâhının haziresine defnedilmiştir. Muallim Naci, ölümüne mücevher olarak “Göçdi yâ Hay diye Hassân gibi Kâzım Paşa” mısraını tarih düşürmüştür (Bursalı Mehmed Tahir, 1333:402). Alaybeyizade Naci Efendi de şu tarihi söylemiştir (İbnülemin, 1988:802):

İrtihâl eyledi şeyhü'ş-şu'arâ
Rûhu Firdevs'te râhat bulsun

Cem' olup bir yere erbâb-ı sühân
Dediler kim bu tegâful n'olsun

Yazalım her birimiz bir târîh
Tâ ki vasfiyle kitâblar dolsun

Şu'ârâdan birisi çıktı dedi
“Göçtü Kâzım Paşa” târîh olsun

Servet gazetesinin 18 Ramazan 1307 / 8 Mayıs 1890 tarihindeki sayısında Paşa'nın vefatı ilgili şu satırları görürüz:

“Tarz-ı atık-i edebîmizin son nümûne-nümâ-yı pesendîde-edâsı olan mersiyye-gûy-i şöhret-şiâr Ferîk İbrahim Kâzım Paşa dünki Salı günü Üsküdar'da vâki' konağında âzim-i dârü'l-karâr olmuştur. (*Servet*) müntesibîn-i edebî bundan dolayı ta'ziyyeye kendisini borçlu addeder. Rahmetu'llâhi 'aleyhi rahmeten vâsi'aten”(Özgül, 1988:64)

⁴ 12 Safer 1294 / 26 Şubat 1877 tarihli *Basiret* gazetesinde “Şiir-Hiciv” başlıklı imzasız bir makalede Kâzım Paşa'nın hicivlerinin aşırılığı eleştirilirken “...fenn-i askeride behresizliği semeresi olarak Karadağ'da verdiği bozgunluk...” şeklinde bir ifadeye de yer verilmiştir. Bu bilgiyi eserine alan İbnülemin, dipnotta şairin bu şekilde eleştirilmemesi gerektiğini, bunun yerine onu askere baş yapanları yargılamanın ve cezalandırmanın daha uygun olacağını yazar (1988: 803).

⁵ Bu bilgi '*Salnâme-i Nezâret-i Hariciyye*, (1302), İstanbul' bibliyografik künyeli salnâmeden alınmıştır.

⁶ Mehmed Süreyya, vefat ettiğinde “yaşı sekseni aşkındı” (1996:878) derse de doğum ve vefat tarihlerine bakıldığında bu bilginin doğru olmadığı anlaşılacaktır.

Paşa, evlâdının ısrarlarına rağmen resmini yaptırmamıştır. Taniyanlar, orta boylu, seyrek sakallı, vücudu zayıf olduğunu söylemiştir (İbnülemin, 1988:808).

Aile fertlerinin adlarını şairin tarih kıt'alarından öğreniyoruz: Eşi Fatma Hanım, oğlu Ali Bey, Hüsnü Bey, Hasan Fehmi Bey, Mehmed Ali Rıza Bey, kızları Emine Melek Hanım, Saadet Hanım, Fatma Dîdâr Hanım, amcası Said Bey vb. (*Külliyât*, 321b-323a).

Kâzım Paşa'nın asıl adı, On iki İmam'dan biri olan Musa Kâzım'dır. Bu durum, şairin ailesinin Ehl-i Beyt sevgisini gösteriyor. Ayrıca, Ehl-i beyte dair şiirleri yüzünden Şiî olduğu iddia edilmiştir (Gölpınarlı, 1955:19-20). Koniçeli Kâzım Paşa, Bedevî tarikatinden hilafet almış, Celvetî tarikatinden de taç giymiştir (Bursalı Mehmed Tahir, 1333:402). Paşa'nın Bedevîliğe bağlı olsa bile Ehl-i Beyt sevgisinden dolayı İmâmiye mezhebini kabul etmesi lâzım geldiği de ifade edilir (*TA*, 1974:446). Celvetiye'ye olan yakınlığından olacak ki kabri Celvetiye tarikatinin kurucusu Aziz Mahmud Hüdayî'nin dergâhı avlusundadır.

2. Eserleri:

Kâzım Paşa'nın *Divan*'ı yanında, *Mekâlîd-i Aşk* ve *Sernüvişt-nâme-i Âcizî* adlı eserleri vardır. Ancak bilindiği gibi 19. yüzyıl, matbuat işlerinin oldukça yaygınlaştığı bir dönemdir. Paşa gibi çok şiir söyleyen ve yazan bir şairin şiirlerine, dönemin şiir mecmualarında, gazete ve dergilerinde sıkça rastlayabiliriz. İbrahim Necmi,

“Ehl-i Beyte yazdığı medhiye ve mersiyeleri '*Mekâlîd-i Aşk*' isminde bir mecmuada cem ve neşr eylemiştir. Bundan başka hemen kâffesi Fuzulî'ye taklid edilmiş gazeliyâttan ve Ruhî'nin terki-bendine nazire olarak yazılmış, fakat hemen istinsah derecesine yaklaşmış bir terki-bend ve Nef'î ve Nâ'îlî-i Kadîm şivesinde Ehl-i Beyte ait kasaiden mürekkep bir divanı, ötede beride neşr edilmiş müteferrik bazı mektupları ve şiirleri vardır. Bazı hezliyat ve hicriyatı dahi mevcuttur, bir iki efsane-i manzume de yazmıştır...”

şeklinde bilgiler vermiştir (1338:128). Paşa'nın eserleri hakkında tespit edebildiğimiz bilgiler şu şekildedir:

Divan: Koniçeli Kâzım Paşa'nın bir divan teşkil edecek kadar şiirleri olduğu kaynaklarda belirtilmektedir. Sanatçının divanının farklı baskıları vardır. Divanın ilk baskısında yer alan kasideler, mersiyeler ve diğer nazım şekilleriyle yazılmış olan her bir şiire ayrı ayrı sayfa numarası verilmiştir. Bu durum, ayrı basımı yapılan şiirlerin bir araya getirilerek bir divan oluşturulduğu izlenimini vermektedir. Basım tarihi ve yeri belirtilmeyen bu baskıda 18 gazel vardır, gazeller bölümünde kafiye sırasına riayet edilmemiştir. Divan'ın diğer baskısı ise güzel ve muntazam bir tarzda, ancak basım yeri ve tarihi verilmeksizin yayınlanmıştır; önceki baskıdan farkı sayfa numaralarının düzgün bir şekilde verilmiş olması (49 s.) ve 30 gazelin kafiye sırasına riayet edilerek dizilmiş olmasıdır. Divanın küçük boyutlu başka bir baskısı da 93 sayfa olup İstanbul'da 1328/1910-11 tarihinde yayınlanmıştır.

49 sayfadan oluşan divan ile 93 sayfadan oluşan divan muhteva bakımından aynıdır. Aralarındaki tek fark, ilkinde beytin mısraları bir satırda verilmişken, diğerinde mısralar alt alta verilmiştir. Matbu divanda sırasıyla şu nazım şekilleri yer almaktadır: Hz. Peygambere naat, Hz. Ali, İmam Cafer-i Sâdık, Musa Kâzım'a ve Hasan'a

medhiyeler, 3 mersiye, Bağdatlı Ruhî'nin terki-bendine 2 nazire, Nefî'nin sâki-nâmesine nazire ve 30 gazelin yer aldığı gazeliyyât bölümü.

Ancak matbu divanların, çok ve kolaylıkla şiir yazabilen Kâzım Paşa'nın şiirlerinden bir seçki olduğunu unutmamak gerekir. Paşa hakkında bilgiler veren kaynaklar yazma divanlardan bahsetmemiştir. Araştırmalarımız sonucunda Milli Kütüphane bünyesindeki Yazma Eserler Bölümünde Koniçeli Kâzım Paşa'ya ait 4 yazma divan ile DTCF Kütüphanesi Yazma Eserler Bölümünde 1 müsvedde divan tespit edilmiştir. Bu yazmalar hakkındaki bilgiler şu şekilde sıralanabilir:

1. Milli Kütüphane; 06 Mil Yz. A 2243: 14 yk., 229 x 149 mm. ölçüsünde, her sayfada 24 satır, talik yazı, kartal fligranlı kağıt. Bu nüshanın sırtı kahverengi meşin, kapakları desenli ebru kağıt kaplı mukavva bir cilt içerisindedir. Yazmada 1 kaside, 27 gazel, 2 muhammes, 5 müseddess, 1 müselles, 3 murabba, 1 müsebba vardır.

2. Milli Kütüphane; 06 Mil Yz B 200: 35 yk., 276 x 195 mm. ölçüsünde, her sayfada değişik satır, rik'a yazı, çizgili defter. Şirazesi dağınık, sırtı vişne rengi meşinle tamir görmüş, kapakları siyah kağıt kaplı ve karton bir cilt içindedir. Nazım şekilleri birinci nüshadaki gibidir.

3. Milli Kütüphane; 06 Mil Yz FB 175 şeklinde kayıtlı bu nüsha, Fahri Bilge Kitapları arasında ve ayrıca mikrofilm koleksiyonunda mevcut olup 175 numara ile kayıtlıdır. 144 yk., 231 x 172 mm. ölçüsünde, her sayfada 17 satır, talik yazı, esmer cedid kağıt. Sırtı kahverengi meşin, satırları desenli kağıt kaplı mukavva bir cilt içerisindedir. 1b-6a'da tevhidler, 6a-11b'de naat-i Nebi, 11b-19a'da kaside-i medh-i Resûl, 19a-19b'de mersiye, 19b-21a'da kaside-i İmam Hüseyin, 21b-23a'da kaside der-medh-i İmam Ali, 29a-67b'de mersiyeler, 68a-134a' da gazeller (271 adet), 134a-136b'de tahmis-i kaside-i Fuzulî, 143a-143b'de mukattaat ve rubaiyyât, 142b-143a'da muammiyat, 143a-b'de metali', 143b-144a'da müfredât vardır. Ayrıca 144a'da divanı toplayan kişi nüsha hakkında bilgiler vermiştir. Müstensih, emrinde çalıştığı birinin isteği üzerine, Kâzım'ın kendi el yazısıyla kaleme aldığı veya karaladığı bazı defter ve yapraklardaki şiirleri toplayarak divanı yazdığını belirtmiştir. Ancak, Kâzım Paşa merhumun, daha hayatta iken bizzat şiirlerini toplayarak tertip ve istinsah ettirdiği bir divanı olduğunu ve henüz yayınlanmamış olan bu divanı kendisinin de gördüğünü bildirerek, kendi istinsah ettiği şiirlerde eksikler ve hatalar olabileceğini de eklemiştir (144a). Nüshanın ferağ kaydı tarihi "Yevmü'l-ahad, el-yevmü'sâmin ve'l-ışrîn min şehri şa'bâni'l-mu'azzam sene seb'a aşar ve selâse mi'e ve elf [28 Şaban 1317, hicrî] ve fi't-tâsi' aşar min Kânûni evveli'r-rûm sene hams aşar selâse mi'e ve elf [19 Kanunuevvel 1315, rumî] fi beldeti't-tayyibeti'l-Kostantiniyye 1317/1 Ocak 1900 Pazartesi" şeklindedir (144b). Yine aynı yaprakta Mehmed Burhaneddin el-Hüseyinî el-Belhî'nin Kâzım Paşa'nın ölümüne düşürdüğü Farsça tarih vardır.

4. Milli Kütüphane; 06 Mil Yz B 1015: 332 yk. (Esere sayfa numarası verilmiştir, 671 sayfa⁷), 250 x 150 mm. ölçüsünde, her sayfada 21 satır, nesih yazı, samanî cedid kağıt. *Külliyât* adıyla kayıtlı bu nüshada söz başları kırmızıdır. Yıldız köşebentli, üst kapak Osmanlı tuğra şemseli, alt kapak Ay yıldız şemseli ve kitabın kenarları yaldızlıdır, vişne rengi meşin bir cilt içerisindedir. Yazma içerisindeki nazım

⁷ Verilen numaralara göre sayfa sayısı 665 olması gerekirken 671 olduğu görülüyor; bu fark, sayfa numaralarının bazı yapraklarda hatalı olarak verilmesinden kaynaklanıyor.

şekilleri: 40 kaside, 7 terkeb-bend, 15 mersiye, 1 müsebbâ, 13 müseddes, 6 muhammes, 13 tahmis, 10 murabba, 1 koşma, 1 müstezat, 3 şarkı, 2 müselles, 2 mesnevi, 342 gazel, 29 rubaî, 99 kıt'a, 10 muamma, 127 tarih vardır. 140a-144b yapraklarda *Riyâzü'l-Asfiyâ*, 145b-147b yapraklarda manzume-i mefhume-i bina, 148b-150b yapraklarda manzume-i mefhume-i avamil, 151a-177a yapraklarda *Sergüzeşt*, 177b-182a yapraklarda *Cevâb-nâme*, 182a-187a yapraklarda hikâyeler, 190b-217b yapraklarda *Semeretü'l-İkbâl* adlı mesneviler vardır.

Bu hacimli eserde, Kâzım Paşa'nın şiirlerinin oldukça fazla olduğu görülmektedir. Değişik nazım şekillerinin sayılarına bakıldığında, matbu divanların ancak bir seçki olduğu açıklık kazanacaktır. Nazım şekillerinin fazlalığı, eseri hazırlayan kişinin, Paşa'nın mecmualarda bulunan birçok şiirini topladığını düşündürmektedir. Eser, Kâzım Paşa'nın birçok müteferrik eserini bir arada bulundurmasıyla bir külliyyat hüviyeti kazanmaktadır.

5. DTCF Kütüphanesi, Yazma Eserler Bölümü; İsmail Saib II, 3844: 42 yk., 253 x 189 mm. ölçüsünde, başka başka satır, rik'a yazı, beyaz kağıt. Müsvedde halindeki bu nüsha *Eş'âr-ı Dîvân* adıyla kayıtlıdır. 10a-19b yaprakları boş olan eserde 10 kaside, 11 gazel, 11 kıt'a bulunmaktadır.

Ayrıca, Necla Pekolcay, Selçuk Eraydın vd.nin hazırladıkları *İslâmî Türk Edebiyatında Şekil ve Nev'ilere Giriş* adlı eserdeki mersiye maddesinde, Kâzım Paşa'nın bir mersiyesi de örnek olarak verilmiş ve kaynak olarak Selçuk Eraydın'ın hususi kütüphanesindeki yazma divan gösterilmiştir (1996:238). Dolayısıyla Paşa'nın şiirlerinin yer aldığı yazma divan sayısı altı olmalıdır.

Mekâlid-i Aşk: Kâzım Paşa'nın mersiyelerini topladığı eseridir. Eserde 1 mesnevi, 27 mersiye, mersiye-güne 1 kıt'a, İmam Hüseyin'e dair 1 kaside vardır. Fâilâtün fâilâtün fâilün veznindeki 185 beyitlik mesnevi, yedi fasıldan oluşur. Her fasıldan sonra müsecca Arapça bir ibareyle Hz. Muhammed'e, Ali'ye, Fâtıma'ya, İmam Hasan ve Hüseyin'e salavat bulunur. Konusu Kerbelâ faciası olan bu mesnevi, mevlid gibi okunmak için yazılmış, fakat bu tarzda okunması âdet olmamıştır (TA, 1974, 446). Söz konusu mesnevinin, *Riyâz-ı Asfiyâ* adıyla müstakil basımları da mevcuttur (bk. Kaynaklar).

Mekâlid-i Aşk'ın üç farklı baskısı vardır. İlk baskısı 1301/1883-84 tarihinde İstanbul'da yapılmıştır. İkincisi, 1306/1888-89 yılında yayınlanmıştır ve 1301 baskısının aynısıdır. Üçüncüsü ise, 1325/1907-08 yılında Edirne'de yayınlanmıştır. Her üç baskı da 60 sayfadır. Tanıttığım ilk baskının birinci sayfasında yaynevinin notu vardır. Bu notta, kitabın satış şubeleri belirtilmiş, İstanbul dışındaki ikinci şubenin İzmir'de Cabbar Ağa'nın dükkanı, üçüncü şubenin ise Bursa'da Abdullah Efendi'nin dükkanı olduğu ve buralarda eserin İstanbul fiyatıyla satıldığı yazılıdır (Kâzım Paşa, 1301:1). Dönemi için yaygın bir eser olan *Mekâlid-i Aşk*'ın ilk baskısının üzerinden yirmi dört yıl geçmesine rağmen yeniden yayınlanması, halkın esere olan rağbetini gösterir.

Sernüvişt-nâme-i Âcizî: Kâzım Paşa ile ilgili bilgiler veren kaynaklarda bu eserin adı geçmez. Eser hakkındaki ayrıntılı bilgileri Halûk Gökalp tarafından son zamanlarda yapılan bir doktora tezinden öğreniyoruz. (bk. Kaynaklar) Buna göre eser, 988 beyit ve 10 bentten oluşan otobiyografik bir mesnevidir. Eserin müellif nüshası Yapı Kredi Sermet Çifter Araştırma Kütüphanesi yazmaları arasında yer almaktadır, (Y-319, 3b-30a). Müsvedde halinde bulunan ve tamamlanmamış olan eserde, Kâzım

Paşa'nın doğumundan on altı yaşına kadarki yaşamı ayrıntılı bir şekilde anlatılmaktadır (Gökalp, 2006:28). Bu eser, “*Sergüzeşt*” başlığı altında *Külliyât*'ta da yer alır, yk. 151-177a. Ancak, *Sergüzeşt* ile eserin Yapı Kredi nüshası *Sernüvişt-nâme-i Âcizi* arasında muhteva bakımından bazı farklar olduğunu tespit ettim. Dolayısıyla eserin iki farklı nüshası vardır. Paşa'nın doğumu, çocukluğu, aşkları, yolculukları, aile fertleri ve dönemin sosyal yapısıyla ilgili meseleler ayrıntılı bir şekilde dikkatlere sunulmuştur (Gökalp, 2006:493). Sözü edilen eser, Paşa'nın hayatına ve edebî kişiliğine dair bilgiler vermesi bakımından önem arz etmektedir.

19.yüzyıldan itibaren kaleme alınan şiir mecmualarında Kâzım Paşa'nın şiirlerine sıkça rastlanır. Örneğin, Yapı Kredi Sermet Çifter Araştırma Kütüphanesi'ndeki bir yazma mecmuada, Paşa'nın matbu divanında yer almayan çok sayıda şiiri mevcuttur (*Mecmû'a-i Eş'âr*, T.811). Kâzım Paşa'nın yukarıda anılan eserleri içindeki bazı şiirlerinin müstakil basımları da yapılmıştır:

Riyâz-ı Asfiyâ, (1296), Ahter Matbaası, İstanbul, 12 sayfa

(*Riyâz-ı Asfiyâ*), *Mersiye-i İmâm Hüseyin*, (1299), Saruhan Matbaası, 18 sayfa

Mersiye-i Cânsûz, (10 Muharrem 1293), 6 sayfa, (Kerbela hakkında)

Mersiye, (1289), Süleyman Efendi Matbaası, 16 sayfa, (Naat ve mersiyeler)

Kasîde-i Garrâ, 5 sayfa, (Hz. Ali hakkında)

Kasîde-i Na't-ı Ali, 8 sayfa

Nazîre-i Hümayûn be-Terkîb-bend-i Rûhî, 8 sayfa

Nazîre-i Diğer be-tarik-i 'âdi, 7 sayfa

Nazîre-i Hümayûn be-Sâki-nâme-i Nef 'î, 8 sayfa

Sitâyiş-i İmâm Rızâ Aleyhi's-selâm, 4 sayfa

19.yüzyılda, Divan şiirine ait edebî ürünler matbaa imkânlarından faydalanılarak yaygınlaşmıştır. Matbu parçaların çokluğu ve şiir mecmualarında şairin pek çok manzumesinin bulunması, Kâzım Paşa'nın şiirlerinin döneminde çok meşhur olduğunu gösterir.

3. Edebî Kişiliği:

Koniçeli Kâzım Paşa tezkirelerde ve edebiyat tarihlerinde yer alan önemli bir şairdir. Tanzimat döneminde, sanat anlayışı bakımından eskinin devamı olarak gösterilir (İbrahim Necmi, 1338:121). Fatîn, *Hâtimetü'l-Eş'âr*'ında her türlü şiir inşadında maharetli, kaside ve mersiye alanında başarılı ve şiirlerinin beliğ olduğunu ifade eder (1271:347). Namık Kemal, *Takîb*'de der ki:

“Kâzım Paşa'nın kendi lisanından işittim: “Nevhevesliğimde söylediğim şiirleri kimseye dinlemez idim. Evde bir ayvaz var idi, ona okurdum. Herif, anlamadığı şeyleri dinleye dinleye ruh sıkıntısından verem oldu. Ben de bu sırada şiir söylemeyi öğrendim” demişti.” (İbnülemin, 1988:802)

Kemal, şöyle devam eder: “Hakikat-i hâl aranırsa Kâzım Paşa, gerçekten şairdir.” Ayrıca, *Talim-i Edebiyat*'a ilişkin yazısının “Fikirde Sâdelik” başlıklı ikinci bölümünde bazı şairleri tanıtır:

“Sultan Mecîd asrının mebâdisinde zuhûr eden üdebânın biri ve belki

birincisi ferik Kâzım Paşa'dır. “Sâde fikirde:

Esrâr-ı Hudâ bâde vü esrâr ile olmaz

İzhâr-ı hüner cübbe vü destâr ile olmaz

gibi birçok sözleri vardır. Hele sehl-i mümteni'de tasavvuf cihetine gidilirse bazı beyitleri sahîhan insanı îcâz eder... Kâzım Paşa'dan bahsolunduğu sırada letâifini unutmak mümkün olmaz. Bezle-gülükça, tabî'at-ı şâiranece muktedâmızdır." (Yetiş, 1989: 313-314)

Muallim Naci ise *Muallim* adlı eserinde Kâzım Paşa'yı "medâr-ı iftihâr-ı millet" olarak görür (Özgül, 1988:297).

Kâzım Paşa, mersiye-gülükta, lisanen ve kalemen hicivde en ileri giden şairlerdendir (İbnülemin, 1988:802). Mehmed Süreyya Kâzım Paşa için: "Edip, ateş dilli, belîğ bir şair ve hicivci olup Divân'ı ve bu kadar mizah ve hicviyesi vardır." der (1996:878). Naatler ve tasavvufî şiirler yazmıştır (*TDEA*, 1982:259). *Osmanlı Müellifleri* de şu bilgileri verir: Naat ve kasideler inşadiyle özellikle acıklı mersiyeler söylemekte asrının teki idi. (Bursalı Mehmed Tahir, 1333:402)

Zemîn ü âsmân gûyâ sadeftir bahr-i vahdetde
Vücûdudur anım dürr-i yetîmi yâ Rasûla'llâh

Tasavvufî ıstılahları başarılı bir şekilde kullanmıştır. 332 yapraklı divanının ilk şiiri şöyle başlar:

Nedir bu cism ü cân Allâhu ekber
Bu peydâ vü nihân Allâhu ekber

...
Nedir pervâne-i şem'-i şeb-efrûz
Hezâr u gülsitân Allâhu ekber

Osman Horata, (2002:584) 19. yüzyıl şairlerini değerlendirdiği çalışmasında "nazire seviyesinde kalmakla beraber çeşitli özellikleriyle dikkati çekmeyi başarmış şairler" başlığı altında Kâzım Paşa'yı da zikreder.

Kâzım Paşa'nın değişik nazım şekilleriyle yazılmış birçok şiiri vardır. Çok sayıda kaside, gazel, rubai, kıt'a, tarih yanında bentli şekilleri de kullanmıştır. Klasik Türk şiirinde az rastlanan şekillere yer verdiği de görülür. Yazdığı iki müsellese buna örnektir⁸. Hece ölçüsüyle kaleme alınmış ilk müsellesten (*Külliyât*, 135b-136a) sonra, Hz. Ali vâsfinda aruzla yazılmış ikinci müsellese (*Külliyât*, 136a-136b) yer alır. Paşa'nın şiirleri arasında bir de koşma vardır. Ayrıca, bazı küçük manzum hikâyeler de yazmıştır.

Aynı zamanda bir asker olan Kâzım Paşa tarih manzumeleri kaleme almıştır. Bu manzumeler gerek tarih açısından gerek dönemdeki bazı meseleleri aydınlatması bakımından birer belge niteliği taşır. Müttefik Devletlerin Kırım'ı istila etmesi, Ardahan'ın Ruslardan geri alınması ve askerî kurumlarla ilgili kıt'alara rastlıyoruz. Devlet adamları, şairler ve meşayihle ilgili tarihlerinin yanına ailesiyle ilgili olanları da ekleyebiliriz.

Paşa, kendi hayat hikâyesini anlattığı *Sernüvişt-nâme-i Âcizî* adlı mesnevisinde çok rahat ve coşkulu bir şekilde şiir yazabildiğini gösteriyor. Kâzım'ın on altı yaşına kadarki hayatını konu edinen bu eserden, şairin ruh ve düşünce dünyasına ilişkin bazı ipuçları ediniyoruz. Bu bilgiler, şairin edebî kişiliğinin aydınlatılmasına katkı sağlayacaktır.

⁸ Muvaffak Eflatun'un, Kâzım Paşa'nın müselleseleriyle ilgili bir araştırması vardır (*bk. Kaynaklar*).

Antolojilerde Paşa'nın şiirlerinden örnekler verilmiştir. Ziya Paşa, *Harâbât*'ın birinci ve ikinci cildine Kâzım'ın şiirlerini almıştır.

Külliyât'ın 182a-187a yapraklarında manzum hikâye örnekleri vardır. Nasrettin Hoca hikâyesi, Bekçi Hikâyesi gibi başlıklar altında verilen hikâyelerden biri de manzum fabldir.

Kâzım Paşa, şiirinin özgünlüğü ile belagatle ilgili eserlere de girmiştir. Rezaizade Mahmud Ekrem, *Talîm-i Edebiyât*'ında Kâzım Paşa'nın şiirlerinden örnekler⁹ vermiştir.

Şiirlerinde batı kökenli dillerden Türkçeye geçen sözcükleri de kullanmıştır:

Kurulsun **konferanslar** mecma'-ı bî-dâd lâzımsa
Siyaset ehli dolsun âleme cellâd lâzımsa (*Külliyât*, 279b)

Kâzım Paşa, Ehl-i Beyte dair birçok mersiye yazmıştır. Şiirleri arasında naatler, İmam Ali, Cafer Sadık, Musa Kâzım kasideleri, Hasan ve Hüseyin mersiyesi dikkat çeker. Özellikle Kerbelâ faciasını anlatan birkaç mersiyesiyle devrinde bu çeşit mersiye yazan bir şair olarak şöhret kazanmıştır. (Kocatürk, 1964 : 611) Bunlardan vasıta beyti

Düşdü Hüseyin atından sahrâ-yı Kerbelâyâ
Cibrîl var haber ver Sultân-ı enbiyâyâ

olan en tanınmıştır. Bu mersiyenin bazı beyitleri tekke muhitlerinde bestelenerek okunmuş ve halka yayılmıştır (Kocatürk, 1964:611). Kâzım Paşa'nın, yukarıda vasıta beyti verilen mersiyesine ilave olarak, yine Kerbelâ ile ilgili diğer bir mersiyesinin de bestelendiğini Ali Nihad Tarlan yönetiminde yapılan bir mezuniyet tezinden¹⁰ öğreniyoruz (Topçu, 1969:50-51, 87-88). Bu ikinci mersiyenin makta beyti şöyledir:

Gel ey Resûl-i kibriyâ 'atşân-ı Kerbelâyı gör
Kumlar üstünde o sultân-ı Kerbelâyı gör (1969:88)

Paşa'nın *Mekâlid-i Aşk* adlı eserindeki 185 beyitlik mesnevisinin konusu da Kerbelâ faciasıdır. Kâzım Paşa'nın, Türk Edebiyatı'nda Muallim Feyzî'den sonra en güzel ve içli mersiye yazdığı ve mersiyede haklı bir ün kazandığı (TA, 1974:446) söylenir.

⁹ Ekrem'in örnek gösterdiği maddeler şöyledir: "Türkçe kelimeleri, yabancı kelimelerle Farsça izafet kuralına göre birleştirme: **Pâye-i altmışbire** basdı kadem" (1330:85) "Cüz'i küll ile tesmiyeye misal ise sabık Lehistan mes'elesine dâir olan şu kıt'adaki "halk-Rus-Avrupalı" lafzileridir:

Bî-çâre Leh'in şimdi 'aleyhinde lehinde
Halkın nice sözler olunur gûş u feminden
Eñ doğrusu amma bu ki kan damlayıp el-hakk
Rus'uñ kılıcı Avrupalının kaleminden" (1330:263)

"Îhâm-ı tezâd birbirinin zıddı veya mukabili olan elfazın bir ifade içinde ve fakat cinas-ı ma'nevi yolunda iradından ibarettir. Tabî olmak şartıyla zararsız bir sanat addolunur. ... Kâzım Paşa'nın: (1330:330) Baba dağında da olsam anañı ağladırım" mısraında olduğu gibi.

¹⁰ *Tekkelerde Okunan Mersiye* başlıklı çalışmada yer alan şiirlerin hemen hepsinin Ehl-i Beyt ve Kerbelâ vakasıyla ilgili olması, tekke muhitlerinin Ehl-i beyte verdiği önemi ve hassasiyeti göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Kâzım Paşa'nın edebî kişiliğinin önemli bir yönü de hicivleridir¹¹. Şöhretini kazanmasında hicivlerinin önemli rolü vardır (Kocatürk, 1964:611). Vasfi Mahir'in, Nef'î üslubunda şiirleri olduğunu ifade etmesi özellikle hicivleri nedeniyle olsa gerektir.

19. yüzyılda gazete, dergi gibi basın organlarının hızla yayılması da edebî eserlerin yaygınlaşmasını sağlar. Böylece edipler daha geniş okuyucu kitlesine, kısa zamanda ulaşabilirler. Okay, 19. yüzyılın sonuna kadar hicivde Ziya Paşa'nın *Zafername*'si dışında bir hiciv kitabı olmadığını, Kâzım Paşa gibi diğer şairlerin hicivlerinin de, dönemin şiir mecmualarında ve gazetelerinde bulunduğunu söyler. Ancak, sözü edilen bu şairlerin bazısının hicivleri arasında, şairlerin şahsi kinlerini aksettiren, çok defa da kaba hatta müstehcen manzumelerin bulunduğunu da belirtir (2005:231).

Basiret gazetesinin 12 Safer 1294 / 16 Şubat 1877 tarihli sayısında da yer alan imzasız bir makalede Paşa'nın hicivci yönü eleştirilmiştir:

“Maksadım, Saadetlü Kâzım Paşa Hazretlerinin ötedenberi hiciv ve sù'-i şöhretini muhakemedir. Paşa Hazretleri, ötedenberi hicivde şöret almış ve bedzebanlıkla şöhrete firifte olarak en bayağı sınıfın pek güç kâle alacağı sözleri, nazmen pek büyük âdemler hakkında söylediğinden dolayı birkaç varta atlatmış idi. Hatta kendileri, meslekî kitabetten yetiştikleri ve bu rütbeye dahi medhiye ve kasidelerle nail olduğu cihetle fenn-i askerîde behresizliği semeresi olarak Karadağ'da verdiği bozgunluk üzerine edilen muhakemesinde pek büyük ceza görecektir iken terahhumen hayatına hizmet eden en büyük kumandanı hicvetmiş idi. Fesühbanallah. Bunun üzerine uğradığı felaketten halâs için Fuad Paşa merhuma takdim ettiği kasidenin birkaç beyti vardır ki medhiye olduğu halde Huda bilir, insan öyle şeyleri nefisine isnad değil, tekellümünden çekinir... ” (İbnülemin, 1988:802-803)

Encümen-i Şuara'dan arkadaşı Üsküdarlı Hakkı, Kâzım Paşa için: “Bereket versin Arnavud cahildir. Biraz ilmi olsa onunla başa mı çıkılabilirdi” dermiş. Bu sözü İbnülemin eleştirir ve Paşa'nın sözlerinin Hakkı'nınkinden daha âlimane olduğunu ifade eder (1988:803).

Kâzım Paşa bir gün Bâb-ı Seraskeri'de Mesârifat nâzırının yanında otururken bir kadın gelip aylığını ister, nâzır veremem deyince muhavere uzar, Kâzım Paşa, “Hanım, beyhude ısrar etme. Bu ayı veremez. Fakat öbür ayı verebilir mi, veremez mi, bilemem” der. Serasker Gazi Osman Paşa kendine telmihen söylenen bu sözü işitince canı sıkılır ve şairin şeyhü'l-haremeyn-i nebevî'ye tayinini engeller. Söz konusu engellemede Kâzım Paşa'nın Şiîliğe olan meyli öne sürülse de asıl sebep bu hicivdir (İbnülemin, 1988:804). Paşa, bu duruma çok üzüldüğü ve sonradan bir mecliste, Osman Paşa'nın yüzüne karşı, tayinini engelleyen o olduğunu bilmiyormuş gibi müsebbibi şiddetli bir dille eleştirdiği, Osman Paşa'nın da cevap vermeyip bilmezlikten geldiği de söylenir.

Kâzım Paşa, “ay” mazmununu “maaş” redifli manzumesinde de (İbnülemin, 1988:804) kullanmıştır:

Bu ayı verse de vermez öbür ayı malûm
Etmesin âdem olan gayri temennâ-yı ma'âş

¹¹ Kâzım Paşa'nın hicivleri hakkında M. Kayahan Özgül etraflı bir çalışma yayınlamıştır (bk. Kaynaklar).

Mustafa Reşid Paşa, hakkında söylediği kıt'a sebebiyle, Kâzım Paşa'yı çağırıp iltifat ettikten sonra: "Beyefendi, insan kusursuz olmaz, benim birçok kusurum vardır. Kıt'anızla kusurumu ihtar etmişsiniz, pek memnun oldum. Fakat, doğrudan doğruya bana ihtar etmiş olsaydınız ziyâde memnun olurudum" demiş ve bir kordonlu altın saat vermiştir. Kâzım Paşa, yine dilini tutmayarak Paşa'yı ve Maliye Nâzırı Nâfiz Paşa'yı evvelkinden daha ağır bir lisanla hicvetmiştir (İbnülemin, 1988:806). Merhum Midhat Paşa'nın İstanbul'dan çıkarıldığı zaman şu kıtayı (İbnülemin, 1988:807) söylemiştir:

Midhat'i tard etti mülkünden emîrû'l-mü'mînîn
Nitekim İblis'i cennetden Cenâb-ı Kirdgâr
Eyledi o Âdemi iğfâle bezl-i makderet
Eyledi bu âlemi idlâle sa'y-i bî-şumâr

Ziya Paşa gibi dönemindeki sosyal ortamı eleştiren şiirleri de vardır:

Mütekebbirlere kibretme tasadduk sayılır
Zâlîme cevr ü ezâ kılma ibâdet gibidir
...
Halkı te'vîle alıştırdı usûl-i tahlîf
Şimdi her vâv-ı kasem sirkate âlet gibidir

Geçtik ihsânlarından küberâ-yı asrın
Bir mazarratları değmezse inâyet gibidir (İbnülemin,1988:809-10)

Tanzimat döneminde Fransızca öğrenmenin moda olduğu ve üstünlük kabul edildiğini biliyoruz. Paşa'nın, bu özentî içinde olan toplum aydınlarını ve devlet büyüklerini eleştirdiği görülür:

Kâzım âlemde **Fransızca**yı ta'lim etmek
Nazar-ı kadr-i ekâbirde diyânet gibidir (İbnülemin,1988:810)

Özellikle devlet büyüklerini hicvetmiş, şair Eşref gibi kendinden sonra gelen hicivcilere örnek olmuştur (*TDEA*, 1982:259). İbnülemin, Kâzım Paşa'nın dönemin hükûmeti ve devlet adamlarını hicvetmekten geri durmadığı halde, sadece bir kez Kıbrıs'a sürgün edilmesinin dışında ceza almamasını garip bulur (İbnülemin, 1988:805).

Paşa, sosyal eleştirilerini samimi-yetsiz kişilere de yöneltilir. Hiciv ve alaylarının ağırlığını anlatmak için şu örnekler yeterlidir:

Kurulsun konferanslar mecma'-ı bî-dâd lâzımsa
Siyâset ehli dolsun âleme cellâd lâzımsa

Etibbâ-yı umûruñ elverir dârû-yı tedbîri
Mizâc-ı sıhhat ü âsâyişi ifsâd lâzımsa

...
Tevâzün hâsıl etmez masrafa kat'-ı maâşâtın
Aransın vâridâtın sirkati îrâd lâzımsa

Temâşâ eyle matbûâtımızda imtiyâz ehlin
Delîl-i kavm olan efrâda isti'dâd lâzımsa

Fedâ-yı cân-ı şîrîn etmeğe ben hâzırım Kâzım
Bu kasr-ı bî-sütûn-bünyâda bir Ferhâd lâzımsa (*Külliyât*, 279b)

Paşa, dilinden korkulan biri haline gelmiştir: İbnülemin, Gâzi Ahmed Muhtar Paşa'nın *Sergüzeşt-i Hayâtının Cild-i Sânisî* adlı eserinden şu bilgileri nakleder:

“Garîbe: İsmail Paşa'yı (Kurt) vekâlete tayin ettiğim anda müşârüneyh, mâiyetinde kalacak olan reis-i erkân şâir-i meşhur Ferîk Kâzım Paşa'ya kendisini incitmemekliğini tenbih etmemi ricâ etmez mi? Meğer müşârüneyh İsmail Paşa'yı incitir imiş. Ricâsını kabul edip Kâzım Paşa'yı davetle müşârüneyhin ricâsını yerine getirdim. ‘Acayib, bu adam incinmeyi de bilirmiş’ diyerek bâdemâ ilişmeyeceğini vadeyledi idi.” (1988:808)

Hicve olan merakı, onunla ilgili fıkraların edebiyat tarihine geçmesine yol açmıştır (Özkırımlı, 2004:794). Süleyman Faik Efendi, Keçecizâde İzzet Molla, Kanlıcalı Nihat Bey, Kâzım Paşa ve Eşref gibi 19. yüzyılın, nükteleriyle ün yapmış bazı kişilerini sıralayan Agâh Sırrı (1973:305), *Türk Edebiyatı Tarihi*'nde ise “Gülmece ve yergi (Hezl ve Hecv)” başlığı altında, 19. yüzyılda gülmece ve yermeye eski çığrı izleyenler arasında yine Kâzım Paşa ve Eşref'i zikreder (1998:155).

Paşa'nın letaifleriyle ilgili Namık Kemal de bazı bilgiler verir:

“Karadağ'da iken Abdulaziz merhum tarafından oraya gönderilen memurun fotoğrafla aldırıldığı bir askerın resmine yazdığı şu kıt'a bedihe-perverliğine pek güzel delâlet eder, hem de fikir sâdedir:

Padişahım nazar et haline askerlerinin
Sevb-i sad-pâre ile her biri keklik gibidir
Ne itâ'atte kusûr ü ne maâş ü ta'yin
Ser-be-ser cümlesi efrâd-ı melâik gibidir

Daha da tuhaf tuhaf latifeleri vardır...” (Yetiş, 1989: 314)

Paşa'nın hazırcı ve nüktedan olduğu bilinir. Kâzım Paşa hakkında geniş bilgiler aktaran İbnülemin, fıkra türünde bazı örnekler vermiştir:

“Kâzım Paşa vapurda kamarada otururken, orada bulunan ve Avrupa'yı gördüklerini imâ eden birkaç genç, Avrupa'yı görmeyenlerin eşek olduklarını söylemeleri üzerine, Paşa “Sizin babalarınız Avrupa'yı gördüler mi?” diye sorar. Berikiler “Görmediler” cevabını vermeleriyle Paşa “Öyle ise siz eşekoğlusunuz” der.” (1988:816)

Kâzım, kendi otobiyografisi olan *Sernüvişt-i Âcizî* adlı eserde ise duygularını içtenlikle ifade etmiştir. Hicve dair satırlarda, başkalarını eleştirmenin doğru olmadığını, aslında insanın önce kendisini eleştirmesi gerektiğini ifade eder:

Yok halkı mezemmet eylemege
Bî-fâ'ide herze söylemege

Şâyestesin aña cümleden sen
Bedter mi olur cihânda senden (*Külliyât*, 169a)

Kâzım Paşa, vefatından birkaç gün evvel, eski dostlarından şeyh Osman Şems Efendi'yi ziyaret ederek öteden beri pek çok kimseyi diliyle, kalemiyle incittiğinden ve ömrü nihayete erdiğinden bahisle ağladığını ve tövbe istiğfar ettiğini Osman Şems Efendi nakletmiştir (İbnülemin, 1988:817).

Kâzım Paşa, şiirlerinde Türkçeyi ustalıkla kullanmıştır. Sözcük seçimindeki özen, ifadelerdeki sadelik, nazım şekillerindeki sağlamlık ve orijinal hayal unsurlarının kullanımıyla akıcı bir şiir dili göze çarpar Paşa'nın mısralarında. Büyük şairleri ve

eserleri incelemek suretiyle edindiği geleneksel birikimi, kendi şairlik potasında eritebilmiş ve kişisel söylemindeki orijinalite ile dikkatleri çekebilmiştir. Klasik şiirimizin şekil ve muhteva özelliklerini muhafaza ederek dönemiyle buluşturmuş, geleneği devam ettirme gayreti içine girmiştir.

4. Edebî Çevre:

Kâzım Paşa, 19.yüzyıl klâsik Türk şiiri alanında en önemli hamle kabul edilen Encümen-i Şuara üyesidir. Anılan topluluk, 17. yüzyılın parlak ve güçlü şairlerini örnek almakla beraber, Batı tesirinde gelişen edebî eğilimleri de gözetererek klâsik şiiri devam ettirmek amacındadır. 19. yüzyılın en kudretli şairleri bu meclis üyeleri arasından çıkmıştır. Leskofçalı Galip gibi Encümen-i Şuara üyelerinin önde gelenleri, Sebki Hindî şairlerini kendilerine örnek almışlardır. Sebki Hindî şairleri gibi Divan şiirine yeni bir ruh katmak üzere dönemin sosyal değişimini gözetererek şiir üzerinde çalışıyorlardı.

19. yüzyıl Klâsik Türk Edebiyatı içerisinde değerlendirilen şairlerin, özellikle de Encümen-i Şuara üyelerinin birbirlerine nazireleri vardır. Biraz da eski şiirin kalitesine ulaşmak için Encümen şairleri, yoğun bir biçimde nazire yazmıştır. Nazire yazma geleneği, özellikle bu dönemde şiirin gelişimine hizmet eden bir misyon üstlenmiştir. Bununla birlikte her şair de nazirecilik seviyesini aşamamış ve orijinal bir üslup sahibi olamamıştır.

Koniçeli Kâzım Paşa, yukarıda anlatılan Encümen-i Şuara üyelerinin dışında elbette başka edebî simalarla da görüşüyordu. Fatih Efendi'nin Paşa'ya ilişkin biyografisindeki samimi üslubu ve *Hâtimetü'l-Eş'âr*'ın yayınlandığı yıl Kâzım Paşa'nın alay emniğine nakledildiğini belirtmesi aralarındaki hukuku göstermektedir.

İlgili dönemdeki bazı edebî faaliyetler de şairler arasındaki münasebetleri gösterir. Örneğin, "lâzımsa" redifli şiirler yazmak moda olmuştu. Namık Kemal, Yenişehirli Avni Bey'in bu redifteki şiirini tanzir etmiş, ardından Hersekli Ârif Hikmet, Recazade Mahmud Ekrem ve Nâzım Bey'den de aynı şekilde şiir yazmalarını istemiş ve yazılanlar arasından Ekrem'inkini beğenmiştir. Hersekli'nin buna itiraz ederek şiir seçiminde Ziya Paşa'nın fikrine müracaat edilmesini önermesiyle, Ziya Paşa da bu sürece katılmış ve kendi de aynı tarzda bir şiir yazmıştır (Bilgegil, 1979:296-297). Encümen'den Kâzım Paşa ve Osman Şems Efendi'nin de "lâzımsa" redifli şiirleri¹² vardır.

Kâzım'ın Şinasi ile de ilgisini görebiliyoruz. Ahmet Hamdi Tanpınar, *Tercüman-ı Ahvâl* için, Kâzım Paşa da içlerinde olmak üzere birçok şairin takriz manzumeleri ve tarihler yazıp gönderdiklerini, Şinasi'nin de bunlara manzum cevaplar verdiğini ifade etmiştir (1982:211-212).

Zamânın 'ârif-i hikmet-şinâsı merd-i âgâhın
Çıkardı kuvveden fi'le bıraktı bir eser yâ hû

¹² Ayrıca Abdülhak Hâmid, Eşref, Ziver Paşazade Bahaaddin Bey, Abdülhalim Memduh, Kapucuzade Mahmut Râtib, Hâfî, Münif Paşazade Süleyman Vehbi, Cenab Şahabeddin de "lâzımsa" redifli şiirler yazmıştır (Parlatır, 1988:166-181).

‘Uyûn-ı milleti ikâz edip h’âb-ı ‘atâletden
Ederler gûş-i hûşî cevher-i ahbâr ile memlû

Görünce vech-i matbû‘un dedim târîhini Kâzım
Lisânı hüsn-i **ahvâl**-i cihâna **tercümândır** bu
1275/1860 (Külliyât, 313b)

Şinâsî bî-bedel bir nüsha tanzim eyleyip Kâzım
Tefevvuk eyledi ‘asrındaki erbâb-ı âsâra

Sezâdır ‘arşa ta‘lik eylesem târîh-i zerrînîñ
Şinâsî buldu pek bir başka yol **Tasvîr-i Efkarâ**
1276/1860-1861 (Külliyât, 313b)

Bu manzumelere Şinasi ise şöyle cevap verir:

Misâl-i hak-**şinâsî** iktizâsınca edip takrîz
Bizim jurnali nazmınla şeref-yâb eyledin yâ hû

Getirmezse onu imlâya gâhî kuvve-i tab‘ın
Olur böyle tabîî basmakalıp söz ile memlû

Şu târîh içre senden bir ziyâde söylesem çok mu
Zamân **ahvâl**ine âgâh olan nev-**tercümândır** bu
1277 / 1861-62 (Özgül, 1988:58)

Edebiyat tarihlerinde, Şinasi daha çok Batı etkisinde gelişen Türk edebiyatının, Kâzım Paşa ise Divan Edebiyatı’nın bir temsilcisi olarak gösterilir. Edebiyatımızı kronolojik olarak dönemlere ayırırken sınırları keskinleştirmek ve edipleri birbirinden neredeyse tamamen koparmak pek doğru değildir. Halbuki, sözü edilen dönem ediplerinin birçoğu birbirinden etkilenmiş, toplumsal faydayı gözetmiş, az ya da çok Batı edebiyatına ait muhteva ve şekillerle ilgilenmiştir.

Kâzım Paşa’nın etkilendiği sanatçılar arasında Fuzulî ilk sıradadır. Tezkire ve edebiyat tarihlerinin çoğunda Kâzım Paşa’nın Fuzulî etkisinde olduğu ifade edilmektedir (Köprülü, 1989:578). Matbu divandaki ilk gazel de Fuzuli Divanı’ndaki ilk gazele naziredir. Birinci mısraı Arapça olan gazelin matla beyti:

Hâti ke’sen min müdâmi’l-‘aşkı yâ nûre’l-hüdâ
‘Âşık-ı sâdık rahîk-i ‘aşktan olmaz cüdâ¹³

Fuzulî Divanı’ndaki ilk gazelin matlaı ise:

Kad enâre’l-‘aşku li’l-‘uşşâki minhâce’l-hüdâ
Sâlik-i râh-i hakikat ‘aşka eyler iktidâ (Akyüz, 1958:125)

Kâzım Paşa’nın tesirinde kaldığı diğer büyük şair, Nef’î’dir. Hicivleri bunun en büyük örneğidir, hatta hicvi Nef’î gibi küfre vardığı da olur. Divanında Nef’î’nin sâkî-nâmesine naziresi vardır. Ayrıca, Paşa, edebî kişiliğinde bir yeri olan Ruhi’nin meşhur terkib-bendine iki nazire yazmıştır.

¹³ *Külliyât*’ta, bu mısraın farklı bir şekli vardır: “Olmaz erbâb-ı melâmet ‘aşk u sevdâdan cüdâ”, yk. 218b.

Mersiyelerinde Fuzulî'nin ve Muhteşem-i Kâşânî'nin etkisi görülür. Hatta mersiyelerinden biri Kâşânî'nin meşhur Düvazdeh Bend'ini nazmen tercümedir. Yine aynı mersiyenin serbest bir tercümesi daha vardır. Fuzulî'nin *Hadikatü's-Suedâ*'sının sonunda bulunan mersiyesinin bir beytini mütekerrir beyit yaparak terci' tarzında kaleme almıştır (TA, 1974:446). Kâzım Paşa'nın şiirlerinde nazire önemli bir yer tutar. Matbu divanda 30 gazel bulunmaktadır. Bu gazellerden ikisi Fuzulî'ye, biri Nedîm'e, biri de Ruşenî'ye naziredir (TA, 1974:446).

Paşa'nın etkilediği şairler ise öncelikle Encümen-i Şuara bağlamında ele alınmalıdır. Önder Göçgün, Namık Kemal'in Şinasi'den önce, Encümen-i Şuara mensuplarının şiirlerinden etkilendiğini belirterek bu şairler arasında Kâzım Paşa'nın ismini de zikreder. (1999:XXXIII) Aslında Encümen-i Şuara'nın bütün üyeleri arasında bir etkileşim söz konusudur. Bunu müşterek şiirlerde de görüyoruz:

- Kâzım Paşa, Hâlet Bey, Hersekli Ârif Hikmet ile Müşterek -
Kâzım Âleme erbâb-ı aşkın i'tibârın görmedik
Nâmık Câh ile ehl-i kemâlin iştihârın görmedik

Nâmık İktibâs-ı pertev etmişdir çerâğ-ı Tûr'dan
Hâlet Yandı dil mahv oldu hâlâ bir şerârın görmedik

Hâlet Tâ ezelden teşne-leb sahrâ-neverd-i mihnetiz
Hikmet Biz bu vâdî-i cünûnun cûybârın görmedik

Hikmet Ser-te-ser âlem diyâr-ı merge pûyândır henûz
Nâmık Sarsar-ı ömr-i şitâbânın gubârın görmedik

Nâmık Biz humâr-âlûd-ı ye'siz telhî-i eyyâmdan
Kâzım Bezm-i imkânın şerâb-ı hoş-güvârın görmedik

Kâzım Biz neler gördük geçirdik bender-i âmâlde
Hikmet Arz-ı kâlâ-yı kemâlin bir medârın görmedik
...
Şâir-i Hikmet-şinâsân-ı cihândır Kâzımâ
Nâmık u Hâlet gibi şöhret-şi'ârın görmedik

(Göçgün, 1999:156-158)

Encümen üyelerinin şiirleri incelenirse, hemen her şairin diğer bazı encümen şairlerini tanzir ettiği ortaya çıkacaktır. Kâzım Paşa'nın Şinasi ve - ilk edebî kişiliği Encümen toplantılarında oluşan- Namık Kemal ile edebî münasebetlerini biliyoruz. Böylece Kâzım ile Tanzimat Birinci Dönem şairleri arasında bir bağlantı kurulabilir. Ayrıca Banarlı'nın bazı ifadeleri, Paşa'nın, ilerleyen yıllarda edebiyat sahnesinde boy gösterecek olan bazı ediplerimizi etkilediğini gösterir: "Sami Paşazade Sezaî Bey'in babası Sami Paşa'nın konağında devrin edebî simaları da yer alıyordu ve Sezaî Bey böyle bir ortamda yetişti. Konakta toplananlar arasında Nevres, Kâzım Paşa, Avnî ve Muallim Feyzî gibi mühim isimler vardı. Sezaî Bey işte böyle akademik bir muhit içinde, hususi tahsil göyerek yetişti." (1971:948). Bu açıklamalara göre Kâzım Paşa, Tanzimat İkinci Dönemin bazı sanatçıların da etkilemiştir.

Nevres'in beğendiği şairler arasında çağdaşı olan Kâzım Paşa da vardır. Nevres'in, Paşa'ya söylenmiş nazireleri mevcuttur (Özgül, 1989:51). Kâzım Paşa, hiciv ve hezl sahasında da Eşref'i etkilemiştir (TDEA, 1982:259).

SONUÇ

Kâzım Paşa, döneminde çok tanınan bir şairdir. 19. yüzyılı konu edinen edebî eserlerde şairin biyografisi ve eserleriyle ilgili bilgiler verilmiştir. Paşa, kolaylıkla şiir yazabilen bir şairdir. Çok sayıda şiirlerini ihtiva eden yazma divan nüshalarına ilave olarak, şiir mecmualarında, dönemin gazete ve dergilerinde manzumeleri vardır. Ayrıca, günümüze kadar yayınlanmış olan Divan Edebiyatı sahasındaki antolojilerde ve bazı edebî eserlerde şiirlerinden örnekler verilmiştir. 19. yüzyılı ilgilendiren eserlerde bahsedilen edebî faaliyetler, tartışmalar ve münasebetlerde Kâzım Paşa'ya rastlarız. Encümen-i Şuara üyelerinden olan Kâzım Paşa, grubun cevval üyelerindedir. Şiir toplantılarına katılmakta, encümen üyeleriyle şiir çalışmaları yapmaktadır. Encümen şairlerine nazireleri olduğu gibi, encümene devam eden bazı şairlerle müşterek şiirler de söylemiştir. Şiirlerinde Fuzulî ve Nef'î'nin etkisi açıkça görülür. Bunun yanında bazı şiirlerinde Bağdatlı Ruhî'nin etkisine de rastlanır. Diğer Encümen-i Şuara üyeleri gibi, Sebki Hindî şairlerini incelemiştir.

Edebî kişiliğinde dikkat çeken taraflarından biri hicivciliğidir. Kâzım Paşa, 19. yüzyıl Türk edebiyatında hiciv denince akla gelecek isimler arasındadır. Bu yönüyle Nef'î'den oldukça etkilenmiştir. Döneminin sosyal ve siyasî meselelerini konu edinen hicivlerinin yanında, şahsî meseleleriyle ilgili hicivleri de vardır. Yazdığı hicivler sebebiyle kendinden çekinilen biri hâline gelen Kâzım Paşa'dan, bazı devlet adamları şikayetçidir. Bu nedenle çok düşman kazanmıştır ve istediği bazı devlet kademelerine gelememiştir.

Mersiye alanında da söz sahibi olan Kâzım Paşa, Fuzulî ve Kâşânî'den etkilenmiştir. Konularını genellikle Ehl-i Beyt sevgisi ve Kerbela olayından alan mersiyeleri çok meşhur olmuş ve bunların bir bölümü yayınlanmıştır. Divan edebiyatının muhteva ve nazım şekillerini kavramış bir sanatçı olarak tasavvufî ıstılahları şiirde başarılı bir şekilde kullanmış, yeni kavramları ve ifadeleri şiirine katabilmiştir.

Edebiyat tarihlerinde eski şiirin temsilcilerinden gösterilen Kâzım Paşa, sadece bu edebiyatı temsil etmez. Batı edebiyatını da takip eden yazar, Şinasi gibi manzum fabl ve hikâye örnekleri yazmış, *Tercümân-ı Ahvâl* için iki tarih kıt'ası kaleme almıştır. Divan Edebiyatı'na ait nazım şekilleri ve türleri çerçevesinde şiirleri olan Paşa, Batı etkisinde gelişen yeni form ve türlere açık bir poetika anlayışıyla da karşımıza çıkmaktadır. Tanzimat dönemi sanatçılarıyla olan diyalogunun yanında, bazı önemli yazarların edebî kişiliklerinin gelişmesinde etkili olmuştur.

Türkçeyi ustalıkla kullanan şairin şiir dili oldukça sade ve akıcıdır. Gazellerindeki lirik söyleyişin yanında, özellikle hicivlerinde dışa dönük eleştirel dili ustalıkla kullanırken, mersiyelerinde içe dönük bir edâ hâkimdir. Geleneksel sanat anlayışını özümsemiş bir şair olarak klasik şiirimizin muhtevasını çağıyla buluşturabilmiştir.

Kâzım Paşa, Divan Edebiyatı'nın ve daha geniş çerçevede 19. yüzyıl Türk Edebiyatı'nın önemli bir simasıdır.

KAYNAKLAR

- Akyüz, Kenan, Süheyl Beken, Sedit Yüksel, Müjgân Cunbur, (1958), *Fuzûlî, Türkçe Divan*, Türkiye İş Bankası Yay., Ankara.
- Banarlı, N. Sami, (1971), *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, C.2, MEB Yay., İstanbul.
- Bilgegil, M. Kaya, (1979), *Ziyâ Paşa Üzerinde Bir Araştırma*, Atatürk Üniversitesi Yay., Ankara.
- Bursalı Mehmed Tâhir, (1333), *Osmanlı Müellifleri*, C.2, Matba'a-i Âmire, İstanbul.
- Demir, Recep, (1999), *Kâzım Paşa, Hayatı-Eserleri-Şairliği (İnceleme-Metin)*, Yüzüncü Yıl Üniv. Sosyal Bilimler Enst., Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Van.
- Eflatun, Muvaffak, (2004), "Müselle ve Mûsâ Kâzım Paşa'nın İki Müsellesi" *Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, Sayı: 29, Bahar, Ankara, s.89-94.
- Fatîn, (1271), *Hâtîmetü'l-Eş'âr*, İstanbul.
- Göçgün, Önder, (1999), *Namık Kemâl'in Şairliği ve Bütün Şiirleri*, AKMB Yay., Ankara.
- Gökalp, Halûk, (2006), *Eski Türk Edebiyatında Manzum Sergüzeşt-nâmeler*, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Ens., Basılmamış Doktora Tezi, Adana.
- Gölpınarlı, Abdülbaki, (1955), *Divan Şiiri, XIX. Yüzyıl*, Varlık Yay., İstanbul.
- Horata, Osman, (2002), "Zihniyet Çözülüşünden Edebî Çözülüşe, Lâle Devrinden Tanzimat'a Türk Edebiyatı", *Türkler*, C.11, Ankara.
- İbrahim Alâettin, (1933-1935), "Kâzım Paşa", *Meşhur Adamlar*, C.3, İstanbul.
- İbrahim Necmi, (1338), *Tarih-i Edebiyât Dersleri*, C.2, Matbaa-i Âmire, İstanbul.
- İnal, İ.M.Kemal, (1988), *Son Asır Türk Şairleri*, C.2, Dergâh Yay., İstanbul.
- İpekten, Halûk, (1991), *Şuara Tezkireleri*, Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum.
- İsmail Habib, (1942), *Tanzimattanberi I, Edebiyat Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Kâzım Paşa, *Dîvân*, Milli Kütüphane, 06 Mil Yz. A 2243.
- Kâzım Paşa, *Dîvân*, Milli Kütüphane, 06 Mil Yz B 200.
- Kâzım Paşa, *Dîvân*, Milli Kütüphane, 06 Mil Yz FB 175.
- Kâzım Paşa, *Dîvân (Külliyât)*, Milli Kütüphane, 06 Mil Yz B 1015.
- Kâzım Paşa, *Eş'âr-ı Dîvân*, DTCF Ktp. Yazma Eserler Blm., İsmail Saib II, 3844.

- Kâzım Paşa, *Sernüvişt-nâme-i 'Âcizî*, Yapı Kredi Sermet Çifter Ktp. Y-319, 3b-30a.
- Kâzım Paşa, (?), *Dîvân*, (?).
- Kâzım Paşa, (?), *Dîvân*, (?). (49 sayfa)
- Kâzım Paşa, (?), *Kasîde-i Garrâ*, (?).
- Kâzım Paşa, (?), *Kasîde-i Na't-ı 'Ali*, (?).
- Kâzım Paşa, (?), *Nazîre-i Hümayûn be-Terkîb-bend-i Rûhî*, (?).
- Kâzım Paşa, (?), *Nazîre-i Diğer be-tarîk-i 'ûdî*, (?).
- Kâzım Paşa, (?), *Nazîre-i Hümayûn be-Sâkî-nâme-i Nef 'î*, (?).
- Kâzım Paşa, (?), *Sitâyiş-i İmâm Rızâ Aleyhi's-selâm*, (?).
- Kâzım Paşa, (1289), *Mersiye*, Süleyman Efendi Matbaası, (?).
- Kâzım Paşa, (10 Muharrem 1293), *Mersiye-i Cânsûz*, (?).
- Kâzım Paşa, (1296), *Riyâz-ı Asfiyâ*, Ahter Matbaası, İstanbul.
- Kâzım Paşa, (1299), (*Riyâz-ı Asfiyâ*), *Mersiye-i İmâm Hüseyin*, Saruhan Matbaası, (?).
- Kâzım Paşa, (1301), *Mekâlîd-i Aşk*, İstanbul.
- Kâzım Paşa, (1306), *Mekâlîd-i Aşk*, Şirket-i Hayriyye-i Sahafiyye, İstanbul.
- Kâzım Paşa, (1325), *Mekâlîd-i Aşk*, Şirket-i Hayriyye-i Sahafiyye, Edirne.
- Kâzım Paşa, (1328), *Dîvân*, İstanbul.
- Kocatürk, V. Mahir, (1964), *Türk Edebiyatı Tarihi*, Edebiyat Yayınevi, Ankara.
- Köprülü, M. Fuat, (1989), *Edebiyat Araştırmaları II*, Ötüken Yay., İstanbul.
- Levend, A. Sırrı, (1970), "Türk Edebiyatında Fıkra", *Türk Dili*, XXIII, 231, Ankara, s.212-214.
- Levend, A. Sırrı, (1973), *Dil Üstüne*, TDK Yay., Ankara.
- Levend, A. Sırrı, (1998), *Türk Edebiyatı Tarihi*, C.I, TTK Yay., Ankara.
- Mecmû'a-i Eş'âr*, Yapı Kredi Sermet Çifter Araştırma Kütüphanesi, T.811.
- Mehmed Süreyya, (1996), *Sicill-i Osmanî*, C.3, Yurt Yay., İstanbul.
- Okay, Orhan, (2005), *Batılılaşma Devri Türk Edebiyatı*, Dergâh Yay., İstanbul.
- Özgül, M. Kayahan, (1988), *XIX. Asrın Özel Bir Edebiyat Mahfeli Olarak Encümen-i Şuarâ*, Gazi Üniv. Sosyal Bilimler Enst., Basılmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Özgül, M. Kayahan, (1993), "Koniçeli Musa Kâzım Paşa'nın Hicviyeleri", *Türk Kültürü*, Sayı.361, Yıl.XXXI, Ankara, s.299-313.

- Özkırımlı, Atilla, (2004), *Türk Edebiyatı Tarihi*, C.2, İnkılap Yay., İstanbul.
- Parlatır, İsmail, (1988), “Namık Kemal’in “Lazımsa” Redifli Gazelleri ve Nazîreleri”,
Ölümünün 100. Yılında Namık Kemal, Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat
Fakültesi Yay., İstanbul, s.161-183.
- Pekolcay, Necla, vd., (1996), *İslâmî Türk Edebiyatında Şekil ve Nev’îlere Giriş*,
Kitabevi, İstanbul.
- Recâizâde Mahmud Ekrem, (1330), *Ta’lîm-i Edebiyyât*, İstanbul.
- Şemseddin Sami, (1314), *Kâmûsü’l-A’lâm*, C.5, İstanbul.
- Tanpınar, A. Hamdi, (1982), *19 uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Çağlayan Kitabevi,
İstanbul.
- Topçu, Ayşe, (1969), *Tekkelerde Okunan Mersiyeler*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat
Fakültesi, Mezuniyet Tezi, İstanbul.
- Tuman, M. Nâil, (2001), *Tuhfe-i Nâilî*, Bizim Büro Yay., Ankara.
- Türk Ansiklopedisi*, (1974), C.21, MEB Yay., Ankara.
- Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, (1982), C.5, Dergâh Yay., İstanbul.
- Ünver, İsmail, (1988), “XIX. yüzyıl Dîvân Nazım ve Nesri”, *Büyük Türk Klasikleri*,
C. 8, İstanbul, s. 99-300.
- Yetiş, Kazım, (1989), *Namık Kemal’in Türk Dili ve Edebiyatı Üzerine Görüşleri ve
Yazıları*, İstanbul.